

УДК 94 (477)

Кочергін І.О.

ДВОРЯНСТВО КАТЕРИНОСЛАВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ У СКЛАДІ ІНСТИТУТУ МИРОВИХ ПОСЕРЕДНИКІВ

В статті розкриваються особливості існування інституту мирових посередників в Катеринославській губернії.

Ключові слова: мировий посередник, дворянин, тимчасово зобов'язані селяни, Селянська реформа, мировий з'їзд.

В статье раскрываются особенности существования института мировых посредников в Екатеринославской губернии.

Ключевые слова: мировой посредник, дворянин, временно-обязанные крестьяне, Крестьянская реформа, мировой съезд.

There was revealed features of being of rural mediator institute in Katerinoslav region in this article.

Keywords: rural mediator (conciliator), noble, temporarily obliged peasants, Rural reform, community congress.

Інститут мирових посередників, створений згідно з «Общим положением о крестьянах, вышедших из крепостной зависимости», був одним з важливих елементів Селянської реформи 1861 р. Поруч з губернським у селянських справах присутством та повітовим мировим з'їздом на мирових посередників покладался обов'язок впровадження в дію положень реформи, а також вирішення особливих справ, пов'язаних з новим типом відносин, які склалися між колишніми поміщиками і тимчасовозобов'язаними селянами [6, с. 143].

Попри наявність значного масиву наукової літератури, присвяченої Селянській реформи, постать мирового посередника, на нашу думку, висвітлена недостатньо. В присвячених Селянській реформі 1861 р. роботах зазвичай мировим посередникам приділялась незначна увага. Спеціальних робіт, які були б присвячені лише інституту мирового посередництва, не так вже й багато. До того ж інститут мирового посередництва в них переважно розглядається в контексті соціально-правових та соціально-економічних змін, що відбулися в період царювання Олександра II. Питання ж соціальної поведінки дворян в часи трансформації відносин з позиції поміщик-кріпак до позиції землевласник – тимчасовозобов'язаний селянин, як дворяни визначали свою роль в умовах виникнення фактично самостійного селянського управління дослідниками піднімалися вкрай рідко.

Ще до появи перших наукових розвідок, оцінку діяльності мирових посередників дали сучасники в публіцистичних працях. У 1885 р. вийшла друком брошура П.А. Кашкарова «О дворянском сословии в России», в якій високо оцінювалась робота мирових посередників у час запровадження Селянської реформи. «Дворянство в особі своїх маршалків, мирових

посередників, обраних ще в той час справників, – писав автор, – не шкодувало ні своїх матеріальних коштів, ні особистої праці для того, що повелів маніфест імператора» [22, с. 5].

Думку П.А. Кашкарова розвинув О.Д. Пазухін. «Реформа, – писав він, – проводилася вмілими і досвідченими людьми. Дворянство виправдало довіру верховної влади повною мірою. Обраний з його середовища інститут мирових посередників був останнім у Росії органом управління, який виконав свій обов'язок бездоганно» [31, с. 9]. Ще один невідомий автор був щиро переконаний, що мирові посередники неабияк прислужилися селянам під час проведення реформи [8, с. 4-5]. Попередні оцінки можна завершити висновком Н.М. Семенова, який стверджував, що дворянський інститут мирових посередників «блискуче виконав своє призначення» [44, с. 42].

Оцінку ролі мирових посередників з боку представників «консервативного» крила дворянства важко назвати об'єктивною, але вона демонструє ставлення певної частини тогочасного суспільства до інституту мирових посередників, який формувався з представників дворянського стану.

Першою з більш значимих наукових робіт з історії функціонування мирового з'їзду можна вважати статтю О.О. Корнілова «Деятельность мировых посредников» [24]. Спираючись на документальні дані переважно по Калузькій, Тверській (центральні губернії Росії) та Самарській губерніям російський історик показав складні умови, в яких доводилося працювати мировим посередникам. Усвідомлюючи, що серед них траплялися дворяни, які не співчували селянській реформі, автор все ж характеризує перший склад мирових з'їздів в цілому позитивно. «Врешті-решті, – пише О.О. Корнілов, – завдяки стійкості і відданості справі більшій частині мирових посередників першого призиву, селянська реформа в більшості місцевостей була проведена без поступок кріпосникам» [24, с. 251].

О.О. Корнілов виділяє мирових посередників першого призиву, на яких лягла основна турбота про підписання уставних грамот протягом 1861-1864 рр. і другого призиву, які займалися переважно дрібними справами судово-поліцейського характеру [24, с. 251-252]. В іншій великій роботі О.О. Корнілов підкреслює важливість посади мирового посередника в контексті процесу скасування кріпацтва. Перший призов мирового з'їзду характеризує словом «хороший». Мировим посередникам в їх роботі, додає автор, також сприяла адміністративна незалежність від губернської і повітової адміністрації [25, с. 170-171, 172].

Про мирових посередників згадує М.М. Покровський, який констатував, що з утворенням у 1861 р. волосних правлінь влада поміщика після звільнення селян змінилась владою мирового посередника [34, с. 176]

Позитивну оцінку мировим посередникам дав відомий дослідник історії земства Б.Б. Веселовський, який відносив їх до кращих людей, які згодом відігравали помітну роль в діяльності земських зібрань та установах губернських і повітових селянських управлінь [5, с. 209, 210].

В радянській історіографії діяльність мирового посередника як представника інтересів імперської влади та поміщиків оцінювалась переважно

критично. Авторитетний знавець історії селянської реформи в Росії П.А. Зайончковський відзначав, що селяни, незважаючи на оголошену волю, продовжували залишатися під владою дворянства в особі мирового посередника [13, с. 150].

Автор капітальної монографії «Классовая борьба в пореформенной деревне (1861-1863 гг.)» М.Є. Найдьонов пов'язував спад боротьби селян з появою інституту мирових посередників [18].

Більш зваженою видається позиція А.П. Кореліна. Розмірковуючи про мирових посередників, він дійшов висновку, що вони не можуть характеризуватися лише як виконавці волі російського монарха і поміщиків. Бо, хоча інститут мирових посередників «формувався з поміщиків і для поміщиків, він несподівано зіткнувся з інтересами поміщиків і частиною правлячих верхів» [23, с. 183].

Спеціально мировим посередникам були присвячені роботи М.М. Дружиніна і Н.Ф. Устьянцевої.

М.М. Дружинін аналізує процес підготовки Селянської реформи, під час якого викристалізувалась посада мирового посередника. Історик вважав, що інститут мирових посередників мав загальні риси із окружними начальниками державних селян, а діяльність самих посередників характеризує як поступове перетворення їх в начальників над селянськими громадами. Цей процес, на його думку, завершився з появою інституту земських начальників у 1889 р. [12, с. 127]. Водночас, автор зазначає, що мирові посередники «не користувалися міцною підтримкою кріпосницької більшості дворянського стану» [12, с. 123].

У 1984 р. була захищена кандидатська дисертація, що є єдиною в радянській історичній науці, яка присвячена діяльності інституту мирових посередників [49]. Її автор Н.Ф. Устьянцева внаслідок проведеного дослідження зробила не типові для радянської історіографії висновки. По-перше, вона вважає, що діяльність мирових посередників не була спрямована лише на захист дворянських інтересів. По-друге, серед мирових посередників, так званого першого призову, було багато молодих, освічених дворян з ліберальними поглядами, які бачили в діяльності посередників втілення своїх ідеалів [49, с. 196, 197]. На переконання Н.Ф. Устьянцевої «інститут мирових посередників став головною ланкою проведення реформи 1861 р.» [49, с. 3].

Схожі висновки Н.Ф. Устьянцева подала у статті, яка була опублікована у збірці, присвяченій періоду реформ Олександра II. Хоча збірка вийшла вже після розвалу СРСР, але представлені в ньому оцінки переважно відбивають історичну думку з досліджуваного питання радянської доби [48, с. 166-184]. У цій статті Н.Ф. Устьянцева називає мирового посередника головною постаттю Селянської реформи. Дослідниця дещо абсолютизує незалежність і лібералізм посередників. На її думку, мировим посередникам вдалося реалізувати положення реформи завдяки наступним чинникам: відособлення від дворянської корпорації та від губернської адміністрації, наявність значної кількості ліберального дворянства, яке було приваблене щирим бажанням

змінити соціальну ситуацію на селі, а не можливістю матеріального збагачення [48, с. 167, 174, 176].

Відома дослідниця історії Росії пореформеного періоду Л.Г. Захарова в розлогій статті, присвяченій ролі самодержавства у проведенні реформ, про мирових посередників лише згадує, не вирізняючись при цьому оригінальними висновками, що «інститут мирових посередників був становим, дворянським за складом» [15, с. 38].

Загалом в сучасній російській історіографії роль мирових посередників у ліквідації кріпацтва оцінюється більшою мірою позитивно. Надмірна компліментарність дій мирових посередників помітна у роботах Н.Ф. Устьянцевої та Л.Г. Захарової, проглядається і в роботах інших авторів.

Діяльності мирових посередників присвячена дисертація російської дослідниці М.М. Зініної, яка дійшла наступних висновків: 1) завдяки зусиллям мирових посередників селянська реформа набула реальних контурів, наповнюючись конкретним змістом; 2) коли б не участь мирових посередників, то окремі процеси розвивалися б в іншому руслі; 3) діяльність мирових посередників розглядалася в кількох площинах: як засіб проведення на місцях аграрної політики в інтересах дворянства, як механізм прийняття компромісних рішень і як засіб контролю за станом російського села, за настроями селян, інструмент із запобігання соціальних конфліктів [17, с. 3, 13].

Сучасний ростовський дослідник В.І. Литвиненко вслід за Н. Устьянцевою називає посаду мирового посередника центральною в справі ліквідації кріпацтва. Він наголошує, що «мировим посередникам відводилась головна роль у втіленні ідей реформи в життя» [27].

В сучасній українській історіографії постать мирового посередника все ще залишається в тіні. Велика увага присвячена існуванню інституту мирових посередників, який діяв на Правобережній Україні, оскільки через польське повстання 1863 р. структура мирового з'їзду тут мала чимало відмінностей.

У 2006 р. була захищена дисертація, повністю присвячена діяльності мирових посередників на Правобережжі. Її автор С.В. Набока виділив три періоди функціонування інституту мирових посередників, а також виділив кілька особливостей, які говорять про те, що функціонування мирового інституту характеризувалося поєднанням двох тенденцій: все більшої централізації і регламентації його діяльності та широкої ініціативності мирових діячів. До того ж цей інститут діяв і після 1874 р., коли він фактично в більшості губерній був замінений Губернським у селянській справі присутствієм [30, с. 14, 15].

Про інститут мирових посередників на Правобережжі писала також дослідниця В.І. Тимошенко. Серед наведених нею висновків, які в більшості співпадають з тими, що циркулюють в сучасній російській та українській історіографії, вона спробувала пояснити причину того, чому мировими посередниками ставали лише дворяни. На її думку, це відбувалося в силу об'єктивних обставин, оскільки не було іншої ланки, здатної нести на собі тягар управлінської діяльності [47, с. 186].

Ще одна невеличка розвідка, присвячена мировим з'їздам належить авторству А.В. Ващенко. Він зазначає, що дворянство в особі повітового маршалка значно впливало на процедуру обрання мирових посередників. Також, дослідник наголошує на тому, що функції мирових посередників після 1863 р. змінилися [4, с. 135, 138].

В історіографії досліджуваного питання є кілька робіт, які безпосередньо присвячені впровадженню Селянської реформи на Катеринославщині. В пам'ятній книжці Катеринославської губернії на 1903 р. був вміщений розлогий матеріал І.О. Ребріна. Він докладно висвітлив хід підготовки і впровадження реформи на Катеринославщини, побіжно згадавши і мирових посередників, дії яких оцінював позитивно. «Мирові посередники з місцевих дворян, – писав І.О. Ребрін, – як урядові агенти на місцях, які сприяли з повним ентузіазмом благополучному закінченню цієї великої справи покійного імператора Олександра II» [37, с. 1].

Протилежна оцінка дій мирових посередників звучить в роботах радянських істориків В.І. Писарева і Д.П. Пойди. В.І.Писарев присвятив свою розвідку процесові запровадження селянської реформи у Ростовському повіті Катеринославської губернії. Зусилля мирових посередників він називав даремними, оскільки їхні дії не були щирими і хоча «вони повинні (були – І.К.) діяти (заради – І.К.) примирення ... за наявності взаємного озлоблення двох класів (дворян і селян – І.К.) характер їх діяльності ставав все більш каральним» [32, с. 39].

Так само негативно оцінював роль мирових посередників відомий дослідник пореформеного селянства Д.П.Пойда, додаючи, що «мирові посередники завжди були на боці поміщика» [33, с. 101].

Питаннями впровадження Селянської реформи 1861 р. та діяльності мирових посередників на Катеринославщини після Д.П. Пойди тривалий час ніхто не займався. Лише на початку ХХІ ст. була опублікована стаття запорозького історика А.І. Лохматової. Основну увагу дослідниця зосередила на стосунках мирових посередників і новостворених органів сільського управління. Вона подивилася на дії мирових посередників в історичній ретроспективі, оскільки інститут мирового посередництва, на її думку, розглядався законодавцями і сучасниками як перший досвід майбутніх перетворень в області місцевого управління і суду. Основний висновок А.І.Лохматової полягає в тому, що мирові посередники мали визначальний вплив на формування органів селянського самоврядування [29, с. 137-138]. Також дослідниця погоджується з думкою О.О. Корнілова та М.М. Зініної про те, що саме на мирових посередників припадав тягар практичного проведення реформи [29, с. 127].

Таким чином, незважаючи на наявність наукових публікацій, які висвітлюють процес запровадження селянської реформи на Катеринославщини, інститут мирових посередників в розрізі участі в ньому дворянства висвітлено фрагментарно.

Мирові посередники на Катеринославщині були обрані, як і в усіх російських губерніях, у 1861 р. Їх повноваження, як зазначають майже всі дослідники, були дійсно широкими. Це об'єктивно впливало із самого «Положення губернских и уездных по крестьянским делам учреждений». Згідно з ним мировим посередникам надавалися такі повноваження: 1) розбирати суперечки, скарги, непорозуміння між поміщиками і тимчасовозобов'язаними селянами; 2) розглядати скарги селян на рішення волосних сходів та їхніх посадових осіб; 3) затверджувати волосного старшину; 4) карати осіб сільського і волосного правління штрафом або арештом до 7 діб; 5) стягувати недоїмки з селян через земську поліцію по скарзі поміщиків за не належне відбування селянами повинностей [7, с. 204, 205]. Рішення, прийняті мировим посередником розглядалися на повітовому мировому з'їзді, до якого входили всі мирові посередники повіту. В свою чергу, з'їзд очолював повітовий маршалок дворянства [7, с. 213].

Кандидатами на посаду мирового посередника могли стати виключно дворяни. Ця норма була однією з причин, чому радянські історики називали селянську реформу продворянською. Втім, треба враховувати, що мирові посередники за свою службу не отримували ні грошового утримання, ні чинів. Майбутні мирові посередники повинні були мати високий майновий (земельний) і освітній цензи: спадкові (володіти земельним наділом площею 500 десятин або 150 десятин за умови наявності вищої освіти, котра давала право на чин XII класу); особисті (володіти земельним наділом площею 1000 десятин). Списки кандидатів склалися повітовими маршалками дворянства, подавалися на розгляд спочатку повітового дворянського зібрання, потім губернатора. Затвердження на посаді відбувалося наказом Урядуючого Сенату [7, с. 203]. Остання норма прирівнювала мирового посередника до губернського маршалка, який теж затверджувався на своїй посаді наказом Сенату.

Незважаючи на відсутність матеріальної винагороди (виділялося 1500 рублів на канцелярію мирового посередника) і можливості просування чинами, посада мирового посередника мала свої привабливі сторони. Вона давала реальну владу над колишніми кріпаками і достатню незалежність від губернської, а тим більше повітової адміністрації, а також від органів дворянського самоуправління.

За задумом законодавців потенційним мировим посередником міг стати в міру амбітний, достатньо забезпечений, з доброю освітою поміщик, який не шукав високооплачуваної посади і чинів і розумів необхідність змін, які запроваджувалися урядом. Міністр внутрішніх справ С.С. Ланської 22 березня 1861 р. розіслав губернаторам циркуляр, в якому чітко роз'яснив, кого уряд хотів би бачити серед мирових посередників. «Моральні якості, які вимагаються від мирового посередника, – зазначалося в циркулярі, – показує сама їх назва. Головне їх значення – бути миротворцем і суддею інтересів обох станів. Настільки високе покликання не може бути з успіхом виконуване особами, які своєю попередньою діяльністю або взагалі своїм образом думок проявили себе пристрасними і виключно прибічниками інтересів лише одного

стану, ще менше звичайними шукачами штатних місць, які по службі переслідують лише особисту мету і власні, нерідко, корисні цілі» [25, с. 171].

Представник західницького напрямку громадської думки Росії, один з прибічників звільнення селян К.Д. Кавелін так уявляв собі постать мирового посередника: «Мировий посередник повинен чудово знати господарські умови своєї ділянки, звичаї і звички місцевих мешканців. Мировий посередник, будучи адміністративною особою, суддею і маклером ... передусім миротворець. Мировий посередник – представник дворянства, покликаний захищати вигоди не лише одного стану, але охороняти обопільні інтереси поміщиків і селян». К.Д.Кавелін вірив: «посередники доведуть, що вищий наш стан глибоко розуміє свою справжню користь і дозрів до тієї ролі, яка очікує його в майбутній долі батьківщини» [21, с. 1-3].

К.Д. Кавелін бачив у посередниках майбутнє дворянства. Від того, як мирові посередники виконають свої обов'язки, залежало те, яке місце займе дворянство в майбутньому Російської держави. «На посередниках буде переважно лежати практичне застосування положень 19 лютого», – писав К.Д.Кавелін. «Ми впевнені, – вів він далі, – що дворянство розуміє свої інтереси – теперішні і майбутні ... тільки повна неупередженість при втіленні звільнення селян створить дворянству міцне, непохитне становище» [20, с. 3-4]. Витяги зі статті К.Д. Кавеліна наведені не випадково, оскільки є показовими для розуміння позицій дворян, які були прибічниками реформи 1861 р. Хоча К.Д. Кавелін не належав до дворян Катеринославської губернії, однак його стаття була передрукована в «Екатеринославских губернских ведомостях». Отже, з цією роботою більшість катеринославських дворян були знайомі.

Ідеалізований образ мирового посередника намалював собі один з дописувачів «Екатеринославских губернских ведомостей». «Мировий посередник, – зазначалося в публікації – не чиновник, неминуче оточений бюрократичними формами складного діловодства, і не поміщик, особисто зацікавлений у справі, не адміністратор, який може дати суспільному устрою односторонній напрямок, і не суддя, який має можливість послабити силу і значення змісту реформи. Це людина, поставлена в незалежне становище від будь-якого впливу, який керується лише законом і власним почуттям добра і правди» [16, с. 2].

Маємо можливість порівняти очікування влади і деяких діячів з враженнями мирового посередника Олександрівського повіту Катеринославської губернії Дмитра Титовича Гнедіна. Відомий освітянин і земський діяч, залишив спогади, серед яких є багато його спостережень періоду запровадження Селянської реформи. «Реформа надавала поміщикам (можливість – І.К.) самим влаштувати свої відносини із селянами «сімейним чином» заснуванням мирового інституту, – писав він, – там, де кріпацтво пустило коріння, посередники були кріпосниками, але все ж до їх числа потрапили кращі люди» [11, с. 12-39. 18]. «Думка, що я буду провісником свободи, – згадував свої відчуття Д.Т. Гнедін, – що я можу принести користь стражденним, що я один з органів, який закликає народ до нового життя,

переповнило радощами моє серце ... я із задоволенням згадую це дорогоцінне трирічне служіння ідеї звільнення від рабства ... (можна було обманути селян або розізлити поміщиків) ... Я обрав бути справедливим і не відступати від «Положення» ... Я турбувався лише про те, аби покращити побут селян ... Я впевнений, що більша частина посередників була наповнена бажанням щось зробити для селян» [11, с. 12-39. 18, 19, 23, 29].

Подібні захоплені оцінки реформи і своєї ролі в ній були притаманні далеко не всім мировим посередникам. Треба також враховувати, що спогади писалися через два десятиліття після події. Втім, серед дворянства прихильне ставлення до реформи переважало. Відомий освітянин з Олександрівського повіту барон М.О. Корф називав інститут мирового посередництва першою народною організацією в Росії [14, с. 2].

Ще один поміщик Олександрівського повіту І.О. Протопопов, через 20 років після скасування кріпацтва теж позитивно оцінював роль мирових посередників. «Я пам'ятаю дуже добре і, гадаю, – згадував він, – що більшість, яка знайома з колишніми мировими посередниками, також знає, що справа ця провадилась людьми енергійними, діловими, які забували про все, аби принести користь ... вплив мирових посередників був дуже великим» [46, с. 413].

Землевласники з Олександрівського повіту у своїх міркуваннях інститут та дії мирових посередників оцінювали позитивно. Можливо, далось взнаки, що Олександрівський повіт вирізнявся серед інших прихильним ставленням дворян до селян, особливо у 1860-х роках під час запровадження перших реформ Олександра II.

Були прихильники Селянської реформи та мирових установ і в інших повітах. За словами губернатора П.О. Извольського поміщик Павлоградського повіту Д.С. Бураков, обіймаючи посаду мирового посередника, «показав найтепліше співчуття реформі ретельним служінням селянській справі. Завдяки неупередженим діям він набув щирої поваги і довіри обох зацікавлених в селянській справі сторін ... Бураков своїми діями ... доводив справи до найкращого закінчення» [42, арк. 52].

Іншої думки про посередників був маршалок дворян Новомосковського повіту М.Б. Герсєванов. В одній зі своїх записок до губернатора він наголошував на тому, що дехто з мирових посередників «діє в своїх рішеннях на шкоду справедливим і законним вимогам землевласників і через те породжує багато скарг від останніх ... довіра селян, – вів він далі, – набувається з порушенням обов'язку, закону та інтересів верстви, до якої належать самі посередники!» [41, арк. 4]. В цьому випадку представлена доволі типова характеристика дій мирового посередника, яку часто наводили радянські історики.

Тож ставлення безпосередніх учасників Селянської реформи до процесу скасування кріпацтва були неоднозначними, хоча переважали позитивні оцінки.

21 березня 1861 р. відкрилося перше засідання Катеринославського губернського у селянській справі присутствія. Засідання, як і належало за законом, вів Катеринославський губернатор О.К. Сіверс. До складу присутствія

також входили губернський маршалок дворянства А.М. Миклашевський, керуючий палатою держмайна М.В. Компанейщиков, в.о. губернського прокурора О.С. Жданов, представники дворян від уряду А.О. Фітінгоф та К.З. Буницький, а також представники дворян від губернії Я.Я. Савельєв і О.М. Поль. Одним з розглянутих під час засідання питань було рішення про необхідність складання повітовими маршалками списків дворян, які мали право обиратися на посаду мирових посередників [26, с. 2, 3].

Надзвичайні повітові зібрання дворян відбулися в квітні-травні 1861 р. На них були складені списки кандидатів, а також визначено кількість мирових дільниць. Катеринославський повіт був поділений на 4 дільниці, Бахмутський – 10, Верхньодніпровський – 7, Новомосковський – 6, Олександрівський – 8, Павлоградський – 5, Ростовський – 4, Словоносербський – 8.

Протягом 1861 р. робота мирових посередників тільки налагоджувалась. Влітку всі мирові дільниці були зайняті, почалась не помітна і кропітка робота. Селяни в більшості не знали чого чекати від реформи, поміщики ж вичікували, розраховуючи, як мінімум, на станова солідарність посередників.

Мирові посередники готувалися до складної роботи. Посередник третьої дільниці Ростовського повіту П.М. Хоментовський 20.05.1861 р. звернувся до всіх поміщиків своєї дільниці з такими словами: «Вступаючи на посаду, вважаю за приємний обов'язок заявити про бажання виконувати покладені на мене обов'язки неупереджено і не зважаючи на особистості, в межах затвердженого на найвищому рівні Положення, (додаючи – І.К.) ... що поміщики повинні самі роз'яснювати селянам їхні права і обов'язки» [27]. По суті, П.М. Хоментовський прямо вказував поміщикам робити те, до чого вони не мали великого бажання.

Ситуація, як згадував Д.Т. Гнедін, була складна і делікатна. Характер служби посередника був новим, його роль не була чітко зрозуміла. Мировий посередник розумів, що хоча він і поміщик, але мусить оголосити іншим, що вони більше не поміщики, а землевласники, а їхні колишні селяни не кріпаки, а сусіди. «Поміщик відчував свою владу над селянином, – згадував Д.Т. Гнедін, – ... Вся ця сила була ще вчора, а тепер посередник оголошує, що ... ваша влада знищена навіть над дворовими ... Я із вдячністю згадую землевласників, всі угоди їх із селянами закінчилися тихо і миролюбно» [11, с. 19, 27, 28].

Далеко не всі дворяни-землевласники зустрічали мирового посередника із розумінням. Під кінець 1861 р. стало зрозуміло, що поміщики не зможуть зробити мирових посередників своїми союзниками.

Д.Т. Гнедін в спогадах писав, що, наприклад, у маєтку дійсного статського радника Ореста Степановича Євцького положення Селянської реформи були не до душі і хоча поміщик був не проти звільнення селян, але передачу землі звільненим селянам називав порушенням власності. О.С. Євцький вважав, що «селяни повні невігласи і не зможуть скористатися свободою, а тому необхідно бути обережними з ними, до того ж в пору літніх робіт не варто порушувати порядок». Він хвалив дії мирових посередників

Павлоградського повіту, які приховали від селян звільнення від панщини підлітків і неповнолітніх до 18 років [11, с. 20].

В Павлоградському повіті дії мирових посередників теж викликали незадоволення поміщиків, але на певному етапі маршалку дворянства вдалося взяти під контроль повітовий мировий з'їзд.

На думку частини дворян Павлоградського повіту, серед яких виділявся М.Б. Герсеванов, один з мирових посередників – молодий і недосвідчений колецький секретар Ю.П. Ришков під час виконання своїх обов'язків проявив себе «не з кращого боку». Відомий публіцист М.Є. Салтиков-Щедрін, який писав про цей випадок, зазначав, що з точки зору дворян «мировий посередник Р. (Ю.П. Ришков – І.К.) кудись гне, але не туди, куди хочеться павлоградським дворянам» [43, с. 506]. Ю.П. Ришков надто лояльно ставився до селян, що, не влаштовувало колишніх поміщиків. На боці мирового посередника стояв повітовий маршалок Л.І. Коростовцев, однак у вересні 1862 р. маршалком дворян Павлоградського повіту обрали А.П. Письменного [39, арк. 29зв.]. Л.І. Коростовцев захищав мирового посередника, але з приходом нового маршалка на першому ж мировому з'їзді, як пише М.Є.Салтиков-Щедрін, Ю.П. Ришкову «прочитали сильну нотацію, а на другий день на приватному з'їзді дворян – ще сильнішу» [43, с. 507].

Отже, дворяни вказали мировому посереднику на помилкове розуміння його обов'язків і натякнули, кому він насправді має служити. Ю.П. Ришков не став йти всупереч бажанню дворян. На мировому з'їзді повітовий маршалок висловився за те, аби мирові з'їзди були справді мировими. Звертаючись до дворян, він наголосив: «В вас, шляхетні дворяни, в мене повинна бути сила і значення для дій заради спільного блага» [43, с. 508].

Цю історію на сторінках газети «Новое время» виклав М.Б. Герсеванов, який був відомий своїми консервативними поглядами на Селянську реформу. Він не міг стати на бік мирового посередника, який виконував положення Селянської реформи, котрі гостро критикував М.Б. Герсеванов.

Факт появи посадової особи, яка стала посередником між поміщиком і селянином та ще й була виведена з-під юрисдикції повітових маршалків дворянства, не влаштовував М.Б. Герсеванова. З цього питання у листопаді 1861 р. він мав розмову з катеринославським губернатором О.К. Сіверсом, який його не підтримав, потім мав зустріч з Новоросійським і Бессарабським генерал-губернатором О.Г. Строгановим, а пізніше спеціально їздив до Петербургу на аудієнцію до міністра внутрішніх справ П.А. Валуєва [41, арк. 19 зв.].

Свої думки М.Б. Герсеванов виклав у доповідній записці. Подібні «Записки» склали Георгій Борисович Герсеванов (рідний брат Миколи Борисовича), який очолював верхньодніпровське дворянство, і маршалок дворян Новомосковського повіту Любим Іванович Коростовцев, яких М.Б. Герсеванов залучив до себе в союзники. Основна тональність «Записок» полягала в тому, що мирові посередники діяли не в інтересах поміщиків. «Деякі з них, – йшлося в «Записці» М.Б.Герсеванова, – діють в своїх рішеннях на

шкоду справедливим і законним вимогам землевласників і через те породжують велику кількість скарг від останніх» [41, арк. 4].

Автори «Записок» висували щодо посередників надумані звинувачення в тому, що ті не завжди до кінця присутні на мирових з'їздах, листуються безпосередньо з губернським присутствієм, не надають з'їзду звіту, який не має чіткого поняття про діяльність посередників. Для виправлення ситуації М.Б. Герсеванов у своїй «Записці» висував такі пропозиції: 1) надати право головам повітових мирових з'їздів атестувати посередників перед губернським присутствієм; 2) у випадку якихось порушень представляти вчинки посередника на обговорення повітового дворянського зібрання; 3) мировий посередник не мав права здійснювати будь-які розпорядження без рішення мирового з'їзду; 4) на з'їздах посередник повинен був звертатися безпосередньо до голови з'їзду і вже той мав робити відповідні розпорядження у конкретних випадках [41, арк. бзв, 7]. Всі ці пропозиції суперечили основним положенням Селянської реформи і не могли бути схвалені.

Найбільше незадоволення М.Б. Герсеванова та інших авторів «Записки» викликала непідконтрольність мирового посередника дворянській корпорації. На його думку, посередники, виведені з-під контролю повітових маршалків, «являють собою в багатьох випадках, не передбачену законом, але на практиці, часто не передбаченій законом остаточну не лише адміністративну, але й юридичну інстанцію ... вони навіть не зобов'язані надавати мировому з'їзду докладної звітності ... для обговорення з'їздами» [41, арк. 5].

М.Б. Герсеванов та інші автори «Записок» пропонували поставити мирового посередника в більшу залежність від голови мирового з'їзду, який очолював повітовий маршалок дворянства. Більше того, в «Записці» були висновки, які ображали честь і гідність мирових посередників, серед яких було багато шанованих дворян. Авторі записки натякали, що більшість мирових посередників люди малоосвічені, які обійняли посаду посередника заради жалування, що вони не знають місцевості на відміну від поміщиків [41, арк. 15-16]. Стосовно рівня освіти, то з існуючих джерел випливає, що більшість мирових посередників мала якщо не вищу, то середню освіту. Тобто, рівень освіти був достатньо високий. Про рівень освіти більшої частини мирових посередників можна довідатися з таблиці 1, вміщеної в додатках.

Із «Запискою» ознайомився маршалок дворянства Катеринославської губернії А.М. Миклашевський. Він звернувся з листом до одного з авторів «Записки» Л.І. Коростовцева, в якому висловив своє здивування тим, що обвинувачення в корисливості і заграванні із селянами впало на людей, які були обрані за участі всіх маршалків дворянства в тому числі і губернського. А.М. Миклашевський заявив, що не поділяє «занадто образливий погляд ... на якості та дії цілого стану посередників, про яких громадська думка і факти свідчать зовсім інше» [41, арк. 22]. «Мені здається, – вів далі Андрій Михайлович, – вся їх нагорода повинна полягати в усвідомленні того, що їх чесна праця приносить суспільну користь ... Такий аналіз записки свідчить, що вона могла бути складена під впливом відомим лише Вам окремим випадкам ...

Ані губернське присутствіє, ані громадська думка, ані я в якості маршалка дворян Катеринославської губернії далеко не поділяю вищевикладених думок про посередників» [41, арк. 22зв.].

Тож губернський маршалок не підтримав М.Б. Герсеванова, хоча протягом всього часу підготовки і впровадження Селянської реформи А.М. Миклашевський проявляв себе як захисник дворянського стану, особливо стосовно питання передачі землі селянам. «Записка» також була надіслана на ім'я міністра внутрішніх справ. П.А. Валуєва, який не дав їй ходу як такій, що суперечила «Положенню» 19 лютого [41, арк. 19].

Через кілька років після появи згаданої вище «Записки», М.Б. Герсеванов написав ще одну записку на ім'я голови Губернського у селянській справі присутствія, яким тоді був катеринославський губернатор Г.О. Вавель-фон-Крігер. В ній він дав оцінку діям всіх посередників, яких не назвав в записці 1861 р. Серед них найбільшій критиці були піддані В.П. Биков, який, на думку М.Б. Герсеванова, не відповідав званню посередника, та М.В. Курілін, який хоча й вів справу добре, застосував одного разу військову силу до селян, як вважав М.Б. Герсеванов, без необхідності [38, арк. 3зв.]. Зазначимо також, що діяльність деяких посередників, наприклад, Й.Т. Дверницького і Й.Й. Свенцицького, М.Б. Герсеванов все ж оцінював позитивно.

Трохи згодом М.Б. Герсеванов вмістив у «Одесском вестнике» замітку, в якій проаналізував діяльність мирових посередників Новомосковського повіту [9; 10]. В замітці він дав позитивну оцінку діям тих, кого нещодавно піддавав критиці і висував проти них несправедливі звинувачення. «Ні поміщики, ні селянські громади не приносили скарг на посередників» – писав М.Б. Герсеванов [9]. У 1862 р. М.Б. Герсеванов наголошував на тому, що таких скарг було безліч. У висновках до замітки М.Б. Герсеванов зазначив, що дворянство і посередники «одностайно» прагнули вирішити селянське питання «шляхом справедливості та умиротворення» [9, с. 3]. Причому, серед тих посередників, які, на думку М.Б. Герсеванова, прагнули вирішити селянське питання, були названі критиковані ним раніше в записці В. Биков та М. Курилін.

Що змусило М.Б. Герсеванова змінити свої переконання? Можливо, конфліктна ситуація, яка виникла між ним і частиною дворянства, які були піддані критиці у «Записці». Це, до речі, призвело до дострокового переобрання його і усунення з посади повітового маршалка дворянства у 1866 р.

Конфліктною була ситуація і у Верхньодніпровського повіті. Найбільш гостра суперечка виникла між мировим посередником 6 дільниці З.Ф. Маламою і поміщиками Лаппо-Данилевськими. Колезький секретар Захар Федорович Малама був призначений мировим посередником 6 дільниці, на якій серед інших розташовувався маєток Лаппо-Данилевських біля с. Гуляй-Поле [19, арк. 4а]. Катеринославський губернатор О.К. Сіверс характеризував З.Ф. Маламу як людину здібну, чесну, що гаряче співчував Селянській реформі і користувався повагою більшості дворянства Верхньодніпровського повіту [40, арк. 34зв.]. Наступник О.К. Сіверса П.О. Ізвольський вважав

З.Ф. Маламу одним з найкращих мирових посередників губернії, який турбується про покращення побуту селян [40, арк. 35зв.].

З початку виконання обов'язків мирового посередника З.Ф. Малама зіткнувся з неприйняттям його дій з боку поміщиків Лаппо-Данилевських. Всі законні дії мирового посередника поміщики ігнорували і не виконували положень реформи 1861 р. У жовтні 1862 р. З.Ф. Малама вказав О. Лаппо-Данилевському на той факт, що тимчасовозобов'язані селяни, які працювали в його економії не отримують належного харчування та одягу, прохаючи виправити ситуацію. Поміщик не відреагував на прохання, тому З.Ф. Малама своєю владою звільнив селян (жінок, які працювали при маєтку) від зобов'язань перед поміщиком [40, арк. 57].

Друга конфліктна ситуація виникла із найманими робітниками сина Олександра Лаппо-Данилевського Петра. В економії біля с. Удачного працювали робітники за наймом. Однак власник (П.О. Лаппо-Данилевський) не виконував зобов'язань. Він не видавав провізії робітникам, через що вони залишили економію і, не маючи засобів до існування, звернулись до мирового посередника З.Ф. Малама. Той дав їм грошей, щоб вони мали можливість деякий час протриматися і спробував вмовити повернутися їх до економії. Однак робітники відмовились це зробити, тоді П.О. Лаппо-Данилевський звинуватив мирового посередника в тому, що той не повернув робітників в маєток. Відповідаючи на звинувачення, З.Ф. Малама пояснював, що не мав таких повноважень, оскільки він не був поліцейським чиновником і не мав права силою повертати робітників, а лише діяв методами усного переконання [40, арк. 58зв. – 59].

Третя скарга з боку Лаппо-Данилевських полягала в тому, що З.Ф. Малама дізнався про ситуацію в маєтку (порушення поміщиком зобов'язань) не від самого поміщика, а від волосного старости, який свого часу був кріпаком Лаппо-Данилевських. Пояснюючи свої дії, З.Ф. Малама доводив до відома Губернського у селянських справах присутствія факти про те, що поміщик не реагував на письмові звернення мирового посередника. До того ж перевірка скарг на поміщика з боку селян через волосних старшин практикувалась майже всіма мировими посередниками, оскільки інакше зробити було й не можливо [40, арк. 60].

Про непереконливість скарг Лаппо-Данилевських свідчить і те, що вони подали їх більше ніж через півроку після згадуваних у скаргах подій. Скарги були розглянуті у травні 1863 р. в Катеринославському губернському у селянських справах присутствії. В своєму рішенні присутствіє зазначило, що «Малама своїми діями у відношенні Лаппо-Данилевських не виправдав святості свого призначення, діючи з явним обтяженням їх участі в усіх випадках, де від його розпоряджень прямо залежали значні інтереси старовинної і влаштованої економії (маєток Лаппо-Данилевських – І.К.)» [40, арк. 54].

Щодо селян Лаппо-Данилевських, то, за даними губернатора П.О. Ізвольського, вони «до їх звільнення з кріпосної залежності перебували у найбільш пригнобленому стані. Багато з них не мали змоги завести власне

господарство і були в бігах ... Звідси пішла низка скарг з боку селян і навіть спроби ухилитися від виконання повинностей. Лише мировий посередник зміг припинити ці спроби і переконати, що скарги на минуле не можуть бути задоволені ... Що стосується дворових, то вони утримувались дуже погано: харчів видавалося мало і вони були не якісні, одяг і взуття теж, а їх скарги були постійні ... (врешті після ліквідації кріпацтва – І.К.) всі дворові залишили маєток» [40, арк. 36зв. – 37].

Ситуація була розв'язана своєрідним чином. Присутствіє, діючи в угоду поміщикам, піддало роботу З.Ф. Малама критиці. У відповідь посередник звільнився з посади і, увійшов до складу Губернського у селянських справах присутствія. Цьому переходу сприяв сам губернатор, який таким чином розрубав «гордієвий вузол»: поміщики домоглися свого і посередник був покараний, але своєрідно – підвищенням. П.О. Извольський в листі до міністра внутрішніх справ зазначав, що ««Малама, перебуваючи на посаді члена від Уряду близько року, показав стільки сумління і корисної діяльності, поєднане з досконалим знанням справи, що подальше служіння його в званні члена Присутствія я вважаю вкрай необхідним» [42, арк. 55зв.]. Насправді ж, Лаппо-Данилевські «вижили» з повіту неугодного їм мирового посередника, оскільки його дії відповідали більше інтересам селян, а не поміщика.

Не склалися стосунки між поміщиками і мировими посередниками Ростовського повіту П.М. Хоментовським (3 мирового дільниця) та К.П. Івановим (2 мирового дільниця). Поміщики Я. Андрєєв, О. Ковалінська, брати Пеленкіни, Е. Перстіані, К. Орловська, І. Дьяконова, Г. Ковалінський, А. Тіммерман склали листа на ім'я повітового маршалка Є.М. Ковалінського з проханням зменшити кількість мирових дільниць в повіті через незначну завантаженість мирових посередників. У, здавалося б, логічному поясненні був завуальований підтекст. Поміщики просили скоротити 2 і 3 дільниці, де діяли занадто ліберальні, на їхню думку, посередники, щоб позбутися таким чином їхньої присутності.

Є.М. Ковалінський, який був відомий своїм прохолодним ставленням до Селянської реформи, в свою чергу звернувся до губернатора, на що той 16.02.1862 р. дав негативну відповідь. «Не можу розділити, – писав губернатор, – викладених вами аргументів зі скорочення у Ростовському повіті мирових дільниць. В Ростовському повіті більше, ніж в інших, справа складання і введення в дію уставних грамот уповільнилась. ... до губернського присутствія поступила лише одна уставна грамота поміщика Іванова ... з отриманих мною даних від мирових посередників (видно – І.К.), що власники маєтків не надають уставних грамот» [28].

Незважаючи на невдачу, ростовські поміщики не припиняли своїх спроб позбутися небажаних їм посередників, але успіху не досягли. П.М. Хоментовський та К.П. Іванов продовжили виконання своїх обов'язків до середини 1860-х років, коли кількість мирових дільниць була зменшена у законодавчому порядку.

Історія з З.Ф. Маламою, якого поміщики таки змогли «витіснити» з дільниці, є винятковою. До того ж, на момент зняття з себе обов'язків мирового

посередника, більшість поміщиків Верхньодніпровського повіту вже уклали із селянами уставні грамоти.

Сильна позиція мирових посередників і достатня незалежність дій посередника від дворянської корпорації та губернської адміністрації випливали із самої букви відповідного положення. Роз'яснень, подібних тому, яке дав О.К. Сіверс маршалку Ростовського повіту Є.М. Ковалінському, в період запровадження реформи було зроблено чимало.

Про необхідність неухильного виконання уставних грамот йшлося в листі маршалка Олександрівського повіту О.М. Наковальніна. Наприкінці листопада 1861 р. він повідомляв мировому посереднику 6 дільниці Д.Т. Гнедіну: «Керуючий Міністерством внутрішніх справ в конфіденційному розпорядженні від 19 жовтня пояснював, що для успішного ходу справи по складанню уставних грамот, необхідно аби спочатку були прийняті заходи щодо точного дотримання умов, встановлених цими грамотами ... Будь-яке послаблення виявлене однією з сторін не можна не визнати однозначно негативним ... Начальник губернії ... прохав (мирових посередників – І.К.) суворо спостерігати, аби всі умови грамот мали точне застосування» [19, арк. 1-2].

Керівники Катеринославської губернії тримали на постійному контролі процес запровадження Селянської реформи, акуратно повідомляючи про всі випадки, які йшли всупереч її положенням, міністрові внутрішніх справ. Мирові посередники теж часто йому писали.

Наприклад, 6.05.1862 р. посередник 5 дільниці Верхньодніпровського повіту С.С. Потоцький доповідав міністру, що поміщиця де Бробек на бажає підписувати уставну грамоту і наділяти селян землею. «Аби прискорити час закінчення цієї справи для вигоди селян і підтримки останніх довіри до мирового посередника, – писав він, – я вважав зручним особисто з'явитися до губернського присутствія ... і клопотатися аби були застосовані заходи приборкання подібних дій сваволі ... При чому вважаю за обов'язок доповісти, що губернському присутствію вже були заявлені письмово факти, де мировий посередник через бездоганне виконання службових обов'язків піддавався образам з боку власника, але за цією скаргою губернське присутствіє не задовольнило ображеного ... Сумному цьому явищу сприяє і та обставина, що двері нашого губернського присутствія зачинені для прохачів і, якщо не має вільного доступу мировому посереднику, то власники і селяни зовсім його не мають» [40, арк. 3зв.].

Поміщики теж скаржилися на дії мирових посередників, але всі їх скарги поверталися до Губернського у селянській справі присутствія або повітового мирового з'їзду, оскільки всі суперечки між землевласниками і тимчасовозобов'язаними селянами, згідно із законом, мав розглядати мировий посередник.

Подібного роду скарги, очевидно, не вкладалися в образ дворянина-консерватора, який лише для того став мировим посередником аби захистити інтереси поміщиків.

Радикальна зміна соціальних відносин, яка відбувалася на початку 1860-х років, не могла обійтися без конфліктів, оскільки зачіпалися інтереси всіх учасників процесу розкріпачення.

Напевно, що умови, в які були поставлені мирові посередники, дозволили їм виконати покладену на них місію, попри небажання окремих поміщиків швидко міняти усталений уклад. В цьому посередникам сприяла губернська влада, яка мусила виконувати настанови уряду, а також керівники повітових дворянських корпорацій. Згадуваний Д.Т. Гнедін писав у спогадах про те, що «об'єднанню мирового інституту сприяли повітовий маршалок О.М. Наковальнін і неодмінний член присутствія М.І. Зарудний» [11, с. 25].

Найбільшу підтримку і вдячність, за належне виконання своїх обов'язків посередники отримували від селян. У березні 1862 р. селяни с. Сонцівка Бахмутського повіту хотіли подарувати мировому посереднику 9 дільниці І.О. Карпову кубок з написом «Справедливому мировому посереднику 9 дільниці Бахмутського повіту Іван Олександровичу Карпову від тимчасовозобов'язаних селян Сонцевської волості». Однак цьому завадив Новоросійський і Бессарабський генерал-губернатор. Він був переконаний, що «прийняття мировим посередником таких підношень від однієї сторони могло би зашкодити довірі до них іншої сторони» [40, арк. 1, 2].

В іншому випадку Міністерство внутрішніх справ дозволило мировому посереднику 2 дільниці Ростовського повіту К.П. Іванову прийняти від селян вдячну адресу та ікону Св. Костянтина і Олени з написом: «Справедливому посереднику від вдячних тимчасовозобов'язаних селян II мирової дільниці Ростовського повіту» [37, с. 133].

Вдячну адресу та ікону піднесли мировому посереднику 2 дільниці Верхньодніпровського повіту М.І. Калиновському селяни Байдаковської і Миколаївської волостей. Селяни Торсько-Олексіївської сільської громади Бахмутського повіту висловили вдячність мировому посереднику 7 дільниці О.Л. Шахову. Були й інші селянські вдячні адреси [37, с. 133].

Отже, адреси і подяки від селян, на диво, були не поодинокими. Навіть, якщо врахувати можливу суб'єктивність у діях селян, це все одно свідчило про непідробний інтерес мирових посередників до справи звільнення селян. Селяни відчували добре ставлення до себе і намагалися віддячити.

Не забув про мирових посередників і уряд. Дев'ять посередників і дев'ять кандидатів в мирові посередники Катеринославської губернії були нагороджені відзнаками за виконання своїх обов'язків по втіленню в життя положень Селянської реформи [37, с. 132]. Дехто був нагороджений орденом, наприклад, посередник Новомосковського повіту Й.Т. Дверницький. «За старанну службу мировим посередником» його нагородили орденом Св. Анни 3 ступеню [36].

Тож, в цілому мусимо погодитися з Д.Т. Гнедіним, який був впевнений, що «більша частина посередників була сповнена бажанням щось зробити для селян» [11, с. 29].

Перший призов мирових посередників своє завдання виконав. Уставні грамоти були підписані, поміщицькі селяни перейшли на становище тимчасовозобов'язаних. Однак залишалось ще багато справ. Наприклад, у 1863

р. і 1866 р. на мирових посередників був покладений обов'язок вирішити питання з удільними і державними селянами. Але основна задача була виконана, тому в липні 1863 р. був прийнятий проект «Про скорочення числа і складу мирових у селянських справах установ» [48, с. 178].

За три роки, 25 березня 1866 р. згідно із положенням Головного комітету з облаштування сільського стану було визначено, що розмір мирових діляниць не може перевищувати 25000 селян [35]. Внаслідок цього у 1866 рр. кількість мирових діляниць в Катеринославській губернії зменшилася більше ніж вдвічі з 52 до 24 (див. **Таблиця 2**). Більшість активних посередників пішли працювати – хто до мирового суду, хто до земських зібрань (див. таблицю 1 в додатках).

З роками все очевиднішою була необхідність реформування інституту мирових посередників. «Кращі сили» вже давно залишили мировий з'їзд, який втрачав свою динаміку і вже не міг впливати позитивно на розвиток сільського управління. Тому було вирішено його ліквідувати.

27 липня 1874 р. рішенням імперського уряду мирові посередники та з'їзди розпускалися. Замість них створювалися губернські і повітові у селянських справах присутствія, на яких покладался обов'язок завершення поземельних відносин між поміщиками/державою і селянами. Від дворян до цих установ призначалися неодмінні члени, однак вони не мали тих повноважень, якими свого часу володіли мирові посередники. Неодмінні члени залежали від губернської адміністрації та дорівнювалися до чиновників МВС [48, с. 182].

Рефлексії дворян щодо цієї зміни проявлялися ще довго. Під час роботи 16 чергової сесії Катеринославського губернського земського зібрання, на якому обговорювалося питання про порядок обрання неодмінних членів до нових губернських і повітових у селянській справі присутствій, чимало гласних порівнювали їх з інститутом мирових посередників, не на користь перших. Гласний від Бахмутського повіту О.Ф. Бантиш висловився наступним чином: «З ліквідацією влади поміщика, необхідно було ... охоронний вплив замінити іншим чинником. Він створив цей чинник в селянському самоуправлінні ... під піклуванням посередника. Інститут цей, в більшості випадків, віднісся добросовісно до виконання покладених на нього задач. І, мабуть, завершив би розпочату ним службу, якби йому в цьому не завадили. Широка влада посередника ... та повна відмінність його від оточуючого бюрократичного середовища нарешті замінили цю живу діяльність мертвим ділом присутствія» [46, с. 400-401].

З О.Ф. Бантишом погоджувався гласний від Бахмутського повіту М.Л. Ковалевський. «Після ліквідації інституту мирових посередників селянські установи почали занепадати ... мирові посередники, слідкували, бажали допомогти селянам, і, побачивши будь-яке неподобство, вони говорили і це повинно було бути виконане ... колегіальне повітове присутствіє не має такої влади» [46, с. 430].

Своїми міркуваннями О.Ф. Бантиш і М.Л. Ковалевський засвідчили зміну, яка відбулась в настроях дворянства за 20 років, що минули з часу

оголошення Маніфесту від 19 лютого 1861 р. У 1861 р. М. Герсеванов, Л. Коростовцев, Лаппо-Данилевські, О. Євєцький та інші бачили в мирових посередниках певну загрозу для свого впливу на соціально-економічну ситуацію. У 1881 р. в мировому посередникові дворяни стали вбачати авторитетного представника дворянства, який здатен був замінити чиновника в системі селянського управління, зокрема, і повітового, в цілому.

В статті майже нічого не сказано про посередників, які діяли переважно в інтересах поміщиків. Справа в тому, що таких було небагато. Можемо згадати посередників Ростовського повіту І.П. Сарандинакі і К.О. Халяру. І.П. Сарандинакі, маючи родинні стосунки в великими землевласниками, противниками Селянської реформи Сарандинакі, часто діяв односторонньо, хоча й не виходив за межі Положення. К.О. Халяра був відвертим «реакціонером», прибічником застосування військ для заспокоєння селян. Також не завжди вдало діяв посередник Новомосковського повіту М.В. Курилін, який одного разу застосував військову силу проти селян без великої на те необхідності. Однак загальний настрій більшості представників повітових мирових з'їздів свідчив про непідробне бажання довести реформу до логічного завершення.

Погоджуємося з висновками О.О. Корнілова про те, що перший призов вирізнявся своїм позитивним ставленням до справи розкріпачення. Незважаючи на те, що перші три роки існування інституту мирового посередництва були найважчими через наявність великої кількості складної і нервової роботи, з 52 мирових посередників Катеринославської губернії змінилося лише 12 (23%) (найбільше у Бахмутському повіті, див. таблиця 2 в додатках). Причому п'ятеро з них через об'єктивні обставини. П.С. Гаврилов і О.М. Наковальнін у 1862 р. були обрані маршалками дворянства Бахмутського та Олександрівського повітів, відповідно, і, за законом, повинні були залишити посаду посередника. З.Ф. Малама звільнився під тиском поміщиків, С.С. Гангеблов серйозно захворів і фізично не міг виконувати покладені на нього обов'язки, П.Н. Абаза у 1862 р. помер.

Отже, лише кілька осіб не витримали напруження і звільнилися. Тут теж є пояснення. Незважаючи на доволі широкі повноваження, підтримку губернської і центральної влади, позиція мирових посередників мала вразливі місця. Це постійний тиск з боку поміщиків, настійні прохання, а то й вороже ставлення селян, регулярні нотації, а нерідко осуд, зі сторони повітових дворянських зібрань, необхідність частих роз'їздів дільницею для розбору різного роду суперечок, що призводило до нервового перенапруження та інше. Такий моральний, фізичний і нервовий тиск можна було витримати за наявності непохитних переконань у справі, яку робили мирові посередники. Зазначимо, що п'ятеро з 52 осіб служили селянській справі від початку до кінця: Й.Т. Дверницький у Новомосковському повіті, К.Е. Марк – Олександрівському, Р.М. Коростовцев – Павлоградському, К.О. Холяра – Ростовському, І.П. Мусін-Пушкін – Словожаносербському.

Ще треба враховувати суто психологічні мотиви, які рухали дворянами. По-перше, звільнення селян було свого роду моральним обов'язком поміщиків перед кріпаками, свого роду відновлення історичної справедливості.

По-друге, дворяни було достатньо освічені аби здійснювати зміни, передбачені реформою, не маючи на меті меркантильних інтересів, що, на переконання дворян, було притаманно, наприклад, купцям чи чиновникам.

По-третє, посада мирового посередника давала реальну владу над процесом звільнення селян, і ніхто не міг завадити виконувати обов'язки, якщо, звичайно, кандидат не зважав на реакцію поміщиків і не порушував закон. В цьому, на нашу думку, ключ до розуміння ставлення дворян до мирового посередництва – наявність достатньої влади аби мати можливість здійснювати дії заради покращення суспільства.

Тобто, ставши мировим посередником, дворянин міг, в межах розумного, не лише своїми висловлюваннями, але й діями демонструвати свою громадянську позицію в такій дражливій до цього часу для імперської влади сфері як селянське питання.

Всі ці висновки є вірними стосовно більшості мирових посередників Катеринославської губернії. Однак якщо говорити про деяких повітових маршалків дворянства та окремих поміщиків, згадуваних вище, то для них Селянська реформа та інститут мирових посередників були явищами негативними. З одного боку, вони підтримували дії самодержавної влади, але з іншого – не могли миритися з характером змін, які відбувалися у відносинах між поміщиками і колишніми кріпаками.

Якими б розмаїтими не були думки дворян Катеринославської губернії, дворянство загалом вперше після відомого заклик Катерини II до народних представників всіх станів (окрім кріпаків) до складання нового зводу державних законів, отримали право голосу у сфері соціально-правового будівництва держави. Цим правом дворяни скористалися, сформувавши під час підготовки і проведення Селянської реформи громадську думку. Її носіями, напевно, в першу чергу були мирові посередники. Імперська влада, дозволивши існування цієї громадської думки, повною мірою скористалася ініціативою дворянства та його бажанням «служити суспільству». Імператор Олександр II, який започаткував процес реформування суспільства, пустив громадську думку у потрібне для держави русло, змінивши за її допомогою усталений соціальний устрій, модернізувавши країну.

Додатки

Таблиця 1.

Мирові посередники Катеринославської губернії. Перший призов 1861 р.¹

№ п/п	ПІБ	повіт	звання	освіта	кар'єра
1.	Абаза Платон Никандрович	Павлоградський	штаб-ротмістр		помер 27.01.1862
2.	Бельченко Петро Федорович	Катеринославський	колезький асесор		земський діяч мировий суддя
3.	Булатов Андрій	Олександрівський	титулярний	Катеринославська гімназія, університет	земський діяч, почесний мировий суддя

¹ Складено на підставі списку мирових посередників [19, арк.2а-6а], постанов земства, архівних документів та ін.

	Юрійович	дрівський	радник		
4.	Булацель Олександр Миколайович	Слов'яно-сербський	колезький секретар	Харківський університет	земський діяч
5.	Булацель Федір Миколайович	Слов'яно-сербський	колезький асесор	приватний пансіон, Харківський університет 1852 р.	земський діяч, мировий суддя
6.	Бураков Дмитро Степанович	Павлоградський	підпоручник	артилерійське училище	почесний мировий суддя
7.	Биков Василь Петрович	Ново-московський	капітан 2 рангу	морський кадетський корпус	
8.	Гаврилов Павло Сергійович	Бахмутський	поручник		повітовий маршалок дворянства
9.	Гангблов Семен Спиридонович	Верхньодніпровський	поручник	приватний пансіон, Одеська гімназія	повітовий справник
10.	Гнедін Дмитро Титович	Олександрівський	гвардії штаб-капітан	Катеринославська гімназія	земський діяч, мировий суддя
11.	Голуб Петро Вікторович	Слов'яно-сербський	колезький секретар		земський діяч, маршалок дворянства
12.	Дверницький Осип Титич	Ново-московський	артилерії підпоручник		земський діяч почесний мировий суддя
13.	Депрерадович Єгор Васильович	Бахмутський	колезький секретар		земський діяч мировий суддя
14.	Жданов Микола Павлович	Ново-московський	артилерії підпоручник		земський діяч
15.	Захар'їн Еммануїл Олександрович	Катеринославський	гвардії капітан		
16.	Іванов Костянтин Павлович	Ростовський	капітан-лейтенант		
17.	Калиновський Микола Іванович	Верхньодніпровський	гвардії прапорщик	школа гвардійських прапорщиків	мировий суддя
18.	Каневцов Олександр Павлович (в.о.)	Верхньодніпровський	надвірний радник		
19.	Карпов Олександр Олександрович	Бахмутський	гвардії поручник	юнкерське училище	земський діяч мировий суддя
20.	Карпов Василь Андріанович	Бахмутський	титулярний радник		
21.	Карпов Іван Олександрович	Бахмутський	титулярний радник		земський діяч мировий суддя
22.	Котов Степан Єфремович (в.о.)	Ново-московський	титулярний радник		засідатель дворянської опіки, земський начальник
23.	Коростовцев Владимир Михайлович	Олександрівський	поручник		земський діяч, мировий суддя
24.	Коростовцев Ростислав Михайлович	Павлоградський	колезький асесор	Катеринославська гімназія, університет	
25.	Курилін Михайло Васильович	Ново-московський	губернський секретар	Катеринославська гімназія	земський діяч мировий суддя маршалок дворянства Новомосковського повіту
26.	Ломаковський Микола Григорович	Верхньодніпровський	штаб-ротмістр		земський діяч мировий суддя
27.	Любицкий Яків Якович	Бахмутський	капітан		
28.	Македонський Петро Михайлович	Слов'яно-сербський	полковник		земський діяч
29.	Малама Захарій Федорович	Верхньодніпровський	колезький секретар	Харківський університет 1852 р.	мировий суддя маршалок дворянства Таращанського повіту
30.	Марк Костянтин Еммануїлович	Олександрівський	надвірний радник	Катеринославська гімназія	земський діяч
31.	Мусін-Пушкін Іван Петрович	Слов'яно-сербський	штаб-ротмістр		земський діяч повітове у селянській справі присутствіє

32.	Наковальнін Олексій Миколайович	Олександрівський	гвардії підпоручник		земський діяч повітовий маршалок дворянства
33.	Нордберг Андрій Іванович	Бахмутський	полковник		
34.	Нордберг Федір Андреевич	Бахмутський	штаб-ротмістр		земський діяч мировий суддя, повітове у селянській справі присутствіє
35.	Павлов Микола Михайлович	Павлоградський	колезький асесор	Харківський університет	земський діяч мировий суддя
36.	Потоцький Созонт Савич	Верхньодніпровський	чиновник XII класу	Харківський університет 1844 р.	земський діяч, мировий суддя маршалок дворянства Верхньодніпровського повіту
37.	Родаков Микола Олександрович	Слов'яносербський	поручник		неодмінний член у селянській справі присутствія
38.	Романов Юрій Олександрович	Верхньодніпровський	губернський секретар	Київський університет 1859 р.	земський діяч
39.	Ришков Юрій Петрович	Павлоградський	колезький секретар		земський діяч земський начальник
40.	Савицький Олексій Олексійович	Катеринославський	поручник	Одеська гімназія	земський діяч
41.	Самойленко Григорій Андрійович	Олександрівський	штаб-капітан		земський діяч мировий суддя неодмінний член у селянській справі присутствія
42.	Сарандинакі Іполит Павлович	Ростовський	поручник		
43.	Свіягін Іван Іванович	Олександрівський	колезький секретар	Катеринославська гімназія, Горегорецький землеробський інститут	земський діяч, мировий суддя
44.	Свенцицкий Осип Осипович (в.о.)	Новомосковський			земський діяч
45.	Станкевич Іван Михайлович	Бахмутський	полковник		земський діяч
46.	Тимченко Іларіон Олександрович (в.о.)	Катеринославський			земський діяч мировий суддя
47.	Товбич Андрій Павлович	Олександрівський	титулярний радник	Рішельєвський ліцей	земський діяч, мировий суддя
48.	Холяра Костянтин Опанасович	Ростовський	штаб-ротмістр		земський діяч
49.	Хоментовський Павло Михайлович	Ростовський	гвардії штаб-капітан		губернський статистичний комітет
50.	Четчиков Олександр Петрович	Слов'яносербський	штаб-ротмістр		неодмінний член у селянській справі присутствія
51.	Шахов Олексій Лукич	Бахмутський	колезький секретар		земський діяч
52.	Янович Олександр Онисимович	Слов'яносербський	колезький секретар		

Таблиця 2.

Миріві посередники Катеринославської губернії 1861-1870 рр.²

мирова дільниця	1861	1864	1866-67	1870
Бахмутський повіт				
1	Депрерадович Єгор Васильович	Депрерадович Єгор Васильович	Депрерадович Єгор Васильович (звільнений 18.06.1868 р.)	Ессен Петро Іванович
2	Любицький Яків Якович	Депрерадович Федір Михайлович	Кулябко-Корецький Андрій Григорович	Карпов Петро Олександрович
3	Станкевич Іван Михайлович	Станкевич Іван Михайлович	Бородаєвський Володимир Михайлович	Бородаєвський Володимир Михайлович
4	Нордберг Федір Андрійович	Шрамченко Петро Єгорович (в.о.)	не існує	не існує
5	Гаврилов Павло Сергійович	Бабенко Михайло Васильович	не існує	не існує
6	Нордберг Андрій Іванович	Нордберг Андрій Іванович	не існує	не існує
7	Шахов Олексій Лукич	Шахов Микола Аврамович	не існує	не існує
8	Карпов Олександр Олександрович	Раєвський Гаврило Михайлович	не існує	не існує
9	Карпов Іван Олександрович	Карпов Іван Олександрович	не існує	не існує
10	Карпов Василь Андріянович	Янченко Петро Олександрович (в.о.)	не існує	не існує
Верхньодніпровський повіт				
1	Гангеблов Семен Спиридонович	Авксентьев Дмитро Єлісеєвич	Даниленко Михайло Григорович (з 1865 р.)	Даниленко Михайло Григорович
2	Калиновський Микола Іванович	Калиновський Микола Іванович	Ломаковський Микола Григорович	Тимофєєв Олександр Олександрович
3	Канєвцов Олександр Павлович	Канєвцов Олександр Павлович	Маєвський Сергій Сергійович	не існує
4	Романов Юрій Олександрович	Мандрикін Іван Прокопович	не існує	не існує
5	Потоцький Созонт Савович	Потоцький Созонт Савович	не існує	не існує
6	Малама Захарій Федорович (звільнений у 1863 р.)	Велецький Сергій Олексійович	не існує	не існує
7	Ломаковський Микола Григорович	Ломаковський Микола Григорович	не існує	не існує
Катеринославський повіт				
1	Захар'їн Еммануїл Олександрович	Захар'їн Еммануїл Олександрович	Ломаковський Микола Васильович	Ломаковський Микола Васильович
2	Савицький Олексій Олексійович	Краснокутський Григорій Миколайович	Зайцев Ілля Петрович	Зайцев Ілля Петрович
3	Бельченко Петро Федорович	Бельченко Петро Федорович	не існує	не існує
4	Тимченко Іларіон Олександрович (в.о.)	Тимченко Іларіон Олександрович	не існує	не існує
Новомосковський повіт				
1	Курилін Михайло Васильович	Курилін Михайло Васильович	Курилін Михайло Васильович	Мізко Георгій Дмитрович

² Складено на підставі джерел [1, с. 35-38; 2, с. 38-40; 3, с. 606-607; 45].

2	Дверницький Йосип Титович	Дверницький Йосип Титович	Дверницький Йосип Титович	Дверницький Йосип Титович
3	Жданов Микола Павлович	Жданов Микола Павлович	Свенцицький Йосип Йосипович (в.о.)	вакансія
4	Котов Степан Єфремович	Котов Степан Єфремович	не існує	не існує
5	Биков Василь Петрович	Биков Василь Петрович	не існує	не існує
6	Свенцицький Йосип Йосипович	Свенцицький Йосип Йосипович	не існує	не існує
Олександрівський повіт				
1	Марк Костянтин Еммануїлович	Марк Костянтин Еммануїлович	Марк Костянтин Еммануїлович	Марк Костянтин Еммануїлович
2	Товбич Андрій Павлович	Товбич Андрій Павлович	Янковський Федір Кузьмович	Самойленко Григорій Андрійович
3	Самойленко Григорій Андрійович	Самойленко Григорій Андрійович	Зеленський Павло Єгорович	Зеленський Павло Єгорович
4	Свіягін Іван Іванович	Свіягін Іван Іванович	Булатов Андрій Юрійович	вакансія
5	Коростовцев Володимир Михайлович	Коростовцев Володимир Михайлович	Чернов Михайло Андрійович (в.о.)	Чернов Михайло Андрійович
6	Гнедін Дмитро Титович	Гнедін Дмитро Титович	не існує	не існує
7	Наковальнін Олексій Миколайович	Мазаракій Микола Семенович	не існує	не існує
8	Булатов Андрій Юрійович	Булатов Андрій Юрійович	не існує	не існує
Павлоградський повіт				
1	Коростовцев Ростислав Михайлович	Коростовцев Ростислав Михайлович	Полуектов Микола Іванович	Полуектов Микола Іванович
2	Абаза Платон Никандрович (помер у 1862 р.)	Полуектов Микола Іванович	Павлов Микола Михайлович	Руденко Дмитро Якович
3	Ришков Юрій Петрович	Ришков Юрій Петрович	Коростовцев Ростислав Михайлович (в.о.)	Коростовцев Ростислав Михайлович
4	Павлов Микола Михайлович	Павлов Микола Михайлович	не існує	не існує
5	Бураков Дмитро Степанович	Бураков Дмитро Степанович	не існує	не існує
Ростовський повіт				
1	Холяра Костянтин Опанасович	Холяра Костянтин Опанасович	Холяра Костянтин Опанасович	Холяра Костянтин Опанасович
2	Іванов Костянтин Павлович	Іванов Костянтин Павлович	Можнівський Петро Іванович	Можнівський Петро Іванович
3	Хоментовський Павло Михайлович	Хоментовський Павло Михайлович	не існує	не існує
4	Сарандинакі Іполит Павлович	Тіммерман Олександр Павлович	не існує	не існує
Слов'яносербський повіт				
1	Четчиков Олександр Петрович	Четчиков Олександр Петрович	Валяев Микола Петрович	Валяев Микола Петрович
2	Родаков Микола Олександрович	Родаков Микола Олександрович	Міокович Олександр Миколайович	Міокович Олександр Миколайович
3	Македонський Петро Михайлович	Македонський Петро Михайлович	Мусін-Пушкін Іван Петрович	Мусін-Пушкін Іван Петрович
4	Мусін-Пушкін Іван Петрович	Мусін-Пушкін Іван Петрович	не існує	не існує

5	Булацель Олександр Миколайович	Булацель Олександр Миколайович	не існує	не існує
6	Янович Олександр Онисимович	Янович Олександр Онисимович	не існує	не існує
7	Голуб Петро Вікторович	Голуб Петро Вікторович	не існує	не існує
8	Булацель Федір Миколайович	Булацель Федір Миколайович	не існує	не існує

Бібліографічні посилання:

1. Адрес-календарь // Памятная книжка Екатеринославской губернии на 1864 год. – Екатеринослав: Типография Я. Чауского, 1864. – 326 с.
2. Адрес-календарь // Памятная книжка Екатеринославской губернии на 1867 год. – Екатеринослав: В типографии губернского правления, 1867. – Ч. 1. – 82 с.
3. Адрес-календарь. Общая роспись начальствующих и прочих должностных лиц по всем управлениям в Российской империи на 1871 год. СПб.: Типография Правительствующего Сената, 1871. – Часть 2.
4. Ващенко А.В. Повітові з'їзди мирових посередників у структурі органів управління Російської імперії 1861-1874 рр.: законодавчо-правовий аспект / А.В. Ващенко // Проблеми історії України XIX початку XX ст. – К.: Інститут історії України НАН України, 2011. – Вип. XVIII. – С. 134-141.
5. Веселовский Б.Б. История земства / Б.Б. Веселовский. – СПб.: Издательство О.Н. Поповой, 1911. – Т. 3. – 708 с.
6. Высочайше утвержденное общее положение о крестьянах, вышедших из крепостной зависимости // Полное собрание законов Российской империи. Собрание второе. Отделение первое. 1861. – СПб.: Типография II отделения Собственной Е.И.В. канцелярии, 1863. – Т. XXXVI. – С.141-169.
7. Высочайше утвержденное положение губернских и уездных по крестьянским делам учреждений // Полное собрание законов Российской империи. Собрание второе. Отделение первое. 1861. – СПб.: Типография II отделения Собственной Е.И.В. канцелярии, 1863. – Т. XXXVI. – С. 202-218.
8. Г.Вл. Дворянское землевладение в связи с местной реформой / Вл.Г. – Варшава: В губернской типографии, 1887. – 74 с.
9. Герсеванов Н.Б. О трехлетней деятельности мировых посредников Новомосковского уезда / Н.Б. Герсеванов // Одесский вестник. – 1864. – № 201. – 12 сентября. – С. 752.
10. Герсеванов Н.Б. О трехлетней деятельности мировых посредников Новомосковского уезда / Н.Б. Герсеванов. – СПб.: Типография товарищества «Общественная польза», 1866. – 3 с.
11. Гнедин Д.Т. Мои воспоминания / Д.Т. Гнедин // Русское богатство. – 1893. – № 6. – С.12-39.
12. Дружинин Н.М. Мировые посредники 1860-1870-х годов (к вопросу о реализации реформы 1861 г.) / Н.М. Дружинин // Труды Института экономики и права АН Грузинской ССР. – Тбилиси, 1968. – Т. 15. – С. 114-127.
13. Зайончковский П.А. Отмена крепостного права в России / П.А. Зайончковский. – М.: Просвещение, 1968. – 368 с.
14. Записка барона Н.А. Корф относительно сокращения мировых участков, читанная 27 апреля 1863 года в чрезвычайном собрании дворянства Александровского уезда // Прибавление к № 11 Крестьянского дела. – 1863. – № 11. – 2 с.
15. Захарова Л.Г. Самодержавие и реформы в России. 1861-1874 (К вопросу о выборе пути развития) // Великие реформы в России. 1856-1874: Сборник / Под ред. Л.Г. Захаровой, Б. Эклофа, Дж. Бушнелла. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1992. – С. 24-43.

16. Земское дело // Екатеринославские губернские ведомости. Часть неофициальная. – 1861. – 17 июня. – № 24. – С. 2-4.
17. Зинина М.М. Деятельность института мировых посредников по проведению крестьянской реформы 1861 года (на материалах Саратовской губернии). автореф. дис. на соискание уч. степени канд. истор. наук. 07.00.02 – Отечественная история. – Саратов, 2009.
18. Ионэкава Т. Советская историография реформы 1861 г. в России // <http://eprints.lib.hokudai.ac.jp/dspace/bitstream/2115/4977/1/KJ00000113202.pdf>
19. Інститут Рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського. Ф.ІІ (Збірка Я.Новицького). – Спр. 24878. Папери мирового посередника.
20. Кавелин К.Д. Мировые посредники // Екатеринославские губернские ведомости. Часть неофициальная. – 1861. – 27 мая. – № 21. – С. 3-5.
21. Кавелин К.Д. Мировые посредники // Екатеринославские губернские ведомости. Часть неофициальная. – 1861. – 5 июня. – № 22. – С. 1-3.
22. Кашкаров П.А. О дворянском сословии в России / П.А. Кашкаров. – СПб.: Типография «Общественная польза», 1885. – 15 с.
23. Корелин А.П. Дворянство в пореформенной России. 1861-1904 гг. Состав, численность, корпоративная организация / А.П. Корелин. – М.: Наука, 1979. – 304 с.
24. Корнилов А.А. Деятельность мировых посредников / А.А. Корнилов // Великая реформа. Русское общество и крестьянский вопрос в прошлом и настоящем. – М.: Типография то-ва И.Д. Сытина, 1911. – Т. V. – С. 237-252.
25. Корнилов А.А. Крестьянская реформа / А.А. Корнилов. – СПб.: Типолиотография Ф. Вайсберга и П. Гершунина, 1905. – 271 с.
26. Крестьянское дело в Екатеринославской губернии // Екатеринославские губернские ведомости. Часть неофициальная. – 1861. – 29 апреля. – № 17. – С. 1-3.
27. Литвиненко В.И. Расставанье с крепостным правом (К 140-летию крестьянской реформы в России) // История Донского края. – 2000. – 25 июля. – № 14. <http://www.relga.sfedu.ru/n44/don44.htm>
28. Литвиненко В.И. Расставанье с крепостным правом (К 140-летию крестьянской реформы в России) // История Донского края. – 2000. – 8 октября. – № 19. <http://www.relga.sfedu.ru/n49/don49.htm>
29. Лохматова А.І. Інститут мирових посередників у контексті історії становлення органів місцевого самоврядування селянства півдня України в другій половині ХІХ століття / А.І. Лохматова // Вісник Дніпропетровського університету. – Серія історія та археологія. – Вип. 9. – Дніпропетровськ, 2001. – С. 126-138.
30. Набока С.В. Діяльність інституту мирових посередників у проведенні Селянської реформи 1861 року на Правобережній Україні (1861 – 1914 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України». – К., 2006. – 20 с.
31. Пазухин А.Д. Современное состояние России и словесный вопрос / А. Пазухин. – М.: Университетская типография (М.Катков), 1886. – 63 с.
32. Писарев В.И. Ликвидация крепостного права в Приазовья / В.И. Писарев. – Ростов-Дон-Москва: «Прибой», 1924. – 124 с.
33. Пойда Д.П. К вопросу о подготовке и ходе реформы 1861 года в Екатеринославской губернии // Научные записки Днепропетровского государственного университета. – К.: Изд-во КГУ, 1954. – Т. 42. – Вып. 2. – С. 85-106.
34. Покровский М.Н. Крестьянская реформа / М.Н. Покровский // История России в ХІХ веке. Эпоха реформ. – М.: Центрполиграф, 2001. – С. 72-181.
35. Распоряжения губернского начальства // Екатеринославские губернские ведомости. Часть неофициальная. – 1866. – 24 декабря. – № 52. – С. 722.
36. Распоряжения правительства // Екатеринославские губернские ведомости. Часть официальная. – 1866. – 3 сентября. – № 36. – С. 342.

37. Ребрин И.А. Крестьянская реформа в Екатеринославской губернии (исторический очерк) / И.А. Ребрин // Памятная книжка и адрес-календарь 1903 года. Вып. 3. – Екатеринослав, 1903. – С. 1-133 с.
38. Российский государственный исторический архив (далі РГИА). – Ф. 908. – Оп. 1. – Д. 222. Фонд Валуев П.А. Отношение председателя Екатеринославского губернского по крестьянским делам присутствия предводителю дворянства Новомосковского уезда и записка последнего о назначении мировых посредников в уезде в связи с сокращением мировых участков. 1864.
39. РГИА. – Ф. 1284 Департамент общих дел МВД. – Оп. 91. – Д. 84. – 1874 А. Дело о дворянских выборах по Екатеринославской губернии. Отделение III, Стол I. 49 л.
40. РГИА. – Ф. 1291. Земский отдел МВД. – Оп. 36. – Д. 46. – 1862 г. Дело о мировых посредниках Екатеринославской губернии. – Начато 11.03.1862 г. Решено 25.02.1864 г. – 70 л.
41. РГИА. – Ф. 1291. Земский отдел МВД. – Оп. 36. – Д. 198. – 1861 г. Дело по представлению двух докладных записок о мировых съездах и мировых посредниках уездных предводителей дворянства Екатеринославской губернии. Начато 27.12.1861 г. Решено 1.03.1862 г. – 22 л.
42. РГИА. – Ф. 1291. Земский отдел МВД. – Оп. 123. – Д. 34. – 1860 г. Дело об образовании Екатеринославской временной комиссии по крестьянскому делу. 57 л.
43. Салтыков-Щедрин М.Е. Известие из Полтавской губернии // Салтыков-Щедрин М.Е. Собрание сочинений. Т. 5. Критика и публицистика 1856–1864. – М.: Издательство «Художественная литература», 1966. – С. 501-515.
44. Семенов Н.П. Наше дворянство / Н.П. Семенов. – СПб.: Государственная типография, 1898. – 85 с.
45. Списки мировых посредников Екатеринославской губернии по новому образованию мировых участков // Екатеринославские губернские ведомости. Часть официальная. – 1866. – 21 мая. – № 21. – С. 263.
46. Стенографический отчет о заседаниях XVI сессии Екатеринославского очередного губернского земского собрания с 9 по 20 декабря 1881 года. – Екатеринослав: Печатано в губернской типографии, 1882. – 733 с.
47. Тимошенко В.І. Національний та соціальний склад мирових посередників Правобережної України (1861-1865 рр.) // Сторінки історії: Збірник наукових праць / Відп. ред. Н.Ф.Гнатюк. – К.: ІВЦ Видавництво «Політехніка», 2008. – Вип. 27. – 226 с. http://www.nbu.gov.ua/PORTAL/Soc_Gum/Si/2008_27/Timoshenko.pdf
48. Устьянцева Н.Ф. Институт мировых посредников в крестьянской реформе / Н.Ф. Устьянцева // Великие реформы в России 1856-1874: Сборник / Под ред. Л.Г. Захаровой, Б. Эклофа, Дж. Бушнелла. – М.: Изд-во МГУ, 1992. – С. 166-184.
49. Устьянцева Н.Ф. Институт мировых посредников в системе государственного строя России (1861-1863 гг.) / Н.Ф. Устьянцева: дис. на соискание уч. степени канд. истор. наук. 07.00.02 – отечественная история. – М., 1984. – 278 с.

Надійшла до редколегії 18.04.2012 р.